

71

માતૃભાષા આધારિત શિક્ષણ અને પરંપરા

Dr. Savitaben C. Valvi

Assistant Professor

Shri Kishandas Kikani Arts and Commerce College Dhandhuka, Gujarat

સારાંશ:

શિક્ષણની પ્રક્રિયામાં ભાષાની ભૂમિકા અત્યંત મહત્વપૂર્ણ છે. ભાષા માત્ર સંવાદનું સાધન નથી, પરંતુ તે જ્ઞાન, સંસ્કૃતિ, વિચારપ્રણાલી અને સમાજની ઓળખનું મૂળ માધ્યમ છે. માનવજીવનમાં ભાષાનું સ્થાન અત્યંત મહત્વપૂર્ણ છે, કારણ કે ભાષા માત્ર સંવાદનું સાધન નથી, પરંતુ વિચારો, સંસ્કાર અને સંસ્કૃતિનું મૂળ આધાર છે. વ્યક્તિ જે ભાષામાં જન્મથી વિચારે, અનુભવે અને વ્યક્ત થાય છે, તે તેની માતૃભાષા છે. ભાષા અને વિચાર વચ્ચે અત્યંત ગાઢ સંબંધ છે. મનુષ્ય જે રીતે વિચારે છે, તે મોટા ભાગે તેની ભાષા દ્વારા ઘડાય છે. માતૃભાષા વ્યક્તિને સ્વાભાવિક રીતે પ્રાપ્ત થાય છે, તેથી તેમાં વ્યક્ત થયેલું જ્ઞાન વધુ સહજ, ઊંડું અને પ્રભાવશાળી બને છે. માતૃભાષામાં શીખેલું જ્ઞાન માત્ર યાદ રાખવામાં જ નહીં પરંતુ જીવનમાં લાગુ કરવામાં પણ સરળ બને છે. સંસ્કૃતિના સંરક્ષણ અને સંવહનમાં ભાષાની ભૂમિકા અનન્ય છે. લોકકથાઓ, લોકગીતો, કહેવતો, પરંપરાગત જ્ઞાન, ધાર્મિક માન્યતાઓ અને સામાજિક આચાર-વિચાર-ભાષા દ્વારા જ પેઢીથી પેઢી સુધી પહોંચે છે. જો ભાષા નાશ પામે, તો સાથે સાથે તે સમાજની સાંસ્કૃતિક ઓળખ અને જ્ઞાન પરંપરા પણ લુપ્ત થવાની ભીતિ રહે છે. શૈક્ષણિક સંશોધનો દર્શાવે છે કે માતૃભાષામાં મજબૂત આધાર ધરાવતું બાળક પછીથી બીજી ભાષાઓ સરળતાથી શીખી શકે છે. એટલે કે માતૃભાષા આધારિત શિક્ષણ બહુભાષિકતા માટે અવરોધ નહીં પરંતુ મજબૂત પાયા સમાન છે. માતૃભાષામાં વિકસિત સંજ્ઞાત્મક ક્ષમતાઓ આગળ જઈને અન્ય ભાષાઓ અને વિષયોમાં પણ મદદરૂપ થાય છે. પ્રારંભિક શિક્ષણમાં માતૃભાષાનો ઉપયોગ શિક્ષણને ભારતીય સંસ્કૃતિ, લોકજ્ઞાન અને સ્થાનિક પરિસ્થિતિ સાથે જોડે છે. આથી બાળક પોતાની સંસ્કૃતિ પ્રત્યે ગૌરવ અનુભવે છે. NEP-2020 હેઠળ માતૃભાષા આધારિત શિક્ષણને આપવામાં આવેલી પ્રાથમિકતા ભારતની પ્રાચીન શિક્ષણ પરંપરા અને આધુનિક વૈજ્ઞાનિક દૃષ્ટિ વચ્ચેનું સુમેળ દર્શાવે છે. આ નીતિ દ્વારા શિક્ષણ વધુ સમજૂતીપૂર્ણ, સર્વસમાવેશક અને સાંસ્કૃતિક રીતે સમૃદ્ધ બનવાની શક્યતા છે. માતૃભાષા આધારિત શિક્ષણ ભારતના ભવિષ્યના શિક્ષણતંત્ર માટે મજબૂત પાયો તૈયાર કરે છે.

પ્રસ્તાવના:

શિક્ષણની પ્રક્રિયામાં ભાષાની ભૂમિકા અત્યંત મહત્વપૂર્ણ છે. ભાષા માત્ર સંવાદનું સાધન નથી, પરંતુ તે જ્ઞાન, સંસ્કૃતિ, વિચારપ્રણાલી અને સમાજની ઓળખનું મૂળ માધ્યમ છે. ભારતીય શિક્ષણ

પરંપરામાં માતૃભાષાને કેન્દ્રસ્થાને રાખીને જ્ઞાનનું સંવહન થયું છે. નીચે આપેલ ચાર મુદ્દાઓના આધાર પર માતૃભાષા આધારિત શિક્ષણની વિસ્તૃત સમજૂતી રજૂ કરવામાં આવે છે.

માનવજીવનમાં ભાષાનું સ્થાન અત્યંત મહત્ત્વપૂર્ણ છે, કારણ કે ભાષા માત્ર સંવાદનું સાધન નથી, પરંતુ વિચારો, સંસ્કાર અને સંસ્કૃતિનું મૂળ આધાર છે. વ્યક્તિ જે ભાષામાં જન્મથી વિચારે, અનુભવે અને વ્યક્ત થાય છે, તે તેની માતૃભાષા છે. શિક્ષણની અસરકારકતા ત્યારે જ પૂર્ણ બને છે જ્યારે તે શીખનારની માતૃભાષામાં આપવામાં આવે. માતૃભાષા આધારિત શિક્ષણ બાળકના બૌદ્ધિક, ભાવનાત્મક અને સામાજિક વિકાસને સ્વાભાવિક રીતે ગતિ આપે છે.

પરંપરા અને લોકજ્ઞાનનું સંરક્ષણ પણ ભાષા સાથે અવિભાજ્ય રીતે જોડાયેલું છે. લોકવાર્તાઓ, ગીતો, કહેવતો, રીતિ-રિવાજો અને જ્ઞાનપરંપરા માતૃભાષામાં જ જીવંત રહે છે. જો શિક્ષણ માતૃભાષાથી વિમુખ થાય, તો સંસ્કૃતિ અને પરંપરાનો મૂળ સ્વરૂપ ધીમે ધીમે ક્ષીણ થવા લાગે છે. તેથી માતૃભાષા આધારિત શિક્ષણ માત્ર શૈક્ષણિક આવશ્યકતા નહીં, પરંતુ સાંસ્કૃતિક ઓળખ અને વારસાના સંવર્ધન માટે પણ અત્યંત જરૂરી છે.

1. ભાષા માત્ર સાધન નહીં, જ્ઞાન અને સંસ્કૃતિનું માધ્યમ:

ભાષા માનવીના વિચાર, અનુભૂતિ અને અભિવ્યક્તિનું મુખ્ય સાધન છે. કોઈ પણ સમાજની સંસ્કૃતિ, પરંપરા, લોકજ્ઞાન અને મૂલ્યો ભાષા દ્વારા જ પેઢીથી પેઢી સુધી પહોંચે છે. માતૃભાષા વ્યક્તિના વિચાર સાથે સીધી રીતે જોડાયેલી હોવાથી તેમાં પ્રાપ્ત થયેલું જ્ઞાન વધુ સહજ, ઊંડું અને સ્થાયી બને છે. ભાષા દ્વારા માત્ર માહિતી નહીં પરંતુ સંસ્કાર, નૈતિકતા અને સામૂહિક સ્મૃતિનું પણ સંરક્ષણ થાય છે. તેથી ભાષાને માત્ર એક સાધન માનવાને બદલે જ્ઞાન અને સંસ્કૃતિના જીવંત માધ્યમ તરીકે સમજવી જરૂરી છે. ભાષાને સામાન્ય રીતે સંવાદનું સાધન માનવામાં આવે છે, પરંતુ વાસ્તવમાં ભાષા માત્ર માહિતી આપ-લેનું સાધન નથી; તે માનવીના વિચાર, અનુભવ, જ્ઞાન અને સંસ્કૃતિની આત્મા છે. ભાષા દ્વારા જ મનુષ્ય વિચાર કરે છે, તર્ક રચે છે અને વિશ્વને સમજવાનો પ્રયાસ કરે છે. કોઈપણ સમાજની જ્ઞાન પરંપરા, જીવનદૃષ્ટિ અને મૂલ્યવ્યવસ્થા ભાષામાં જ સંરક્ષિત હોય છે.

ભાષા અને વિચાર વચ્ચે અત્યંત ગાઢ સંબંધ છે. મનુષ્ય જે રીતે વિચારે છે, તે મોટા ભાગે તેની ભાષા દ્વારા ઘડાય છે. માતૃભાષા વ્યક્તિને સ્વાભાવિક રીતે પ્રાપ્ત થાય છે, તેથી તેમાં વ્યક્ત થયેલું જ્ઞાન વધુ સહજ, ઊંડું અને પ્રભાવશાળી બને છે. માતૃભાષામાં શીખેલું જ્ઞાન માત્ર યાદ રાખવામાં જ નહીં પરંતુ જીવનમાં લાગુ કરવામાં પણ સરળ બને છે. સંસ્કૃતિના સંરક્ષણ અને સંવહનમાં ભાષાની ભૂમિકા અનન્ય છે. લોકકથાઓ, લોકગીતો, કહેવતો, પરંપરાગત જ્ઞાન, ધાર્મિક માન્યતાઓ અને સામાજિક આચાર-વિચાર-ભાષા દ્વારા જ પેઢીથી પેઢી સુધી પહોંચે છે. જો ભાષા નાશ પામે, તો સાથે સાથે તે સમાજની સાંસ્કૃતિક ઓળખ અને જ્ઞાન પરંપરા પણ લુપ્ત થવાની ભીતિ રહે છે.

ભારતીય પરંપરામાં ભાષાને જ્ઞાનનું પવિત્ર માધ્યમ માનવામાં આવ્યું છે. વેદો, ઉપનિષદો, પુરાણો અને દર્શનશાસ્ત્ર-ભાષાના માધ્યમથી જ સંરક્ષિત અને પ્રસારિત થયા છે. સંસ્કૃત, પ્રાકૃત, પાલી, અપભ્રંશ અને પછીની પ્રાદેશિક ભાષાઓએ ભારતીય જ્ઞાન પરંપરાને લોકજીવન સાથે જોડેલી રાખી. આધુનિક સમયમાં પણ વૈજ્ઞાનિક સંશોધનો દર્શાવે છે કે માતૃભાષામાં શિક્ષણ મેળવેલા વિદ્યાર્થીઓમાં વિચારશક્તિ,

વિશ્લેષણક્ષમતા અને સમસ્યા ઉકેલવાની ક્ષમતા વધુ વિકસિત હોય છે. કારણ કે ભાષા જ્યારે આંતરિક હોય છે, ત્યારે જ્ઞાન બાહ્ય માહિતી નહીં રહીને આંતરિક સમજ બની જાય છે. આ રીતે ભાષા:

- જ્ઞાનનું સર્જન કરનાર માધ્યમ છે
- સંસ્કૃતિનું સંરક્ષણ કરનાર આધાર છે
- સમાજની ઓળખ અને અસ્તિત્વનું પ્રતિક છે

એટલે કહી શકાય કે ભાષા વિનાનું જ્ઞાન નિર્જીવ છે અને ભાષા વિનાની સંસ્કૃતિ મૂળહીન છે. તેથી શિક્ષણમાં ભાષાને માત્ર માધ્યમ નહીં, પરંતુ જ્ઞાન અને સંસ્કૃતિના કેન્દ્ર તરીકે જોવાની જરૂર છે.

2. પ્રારંભિક શિક્ષણમાં માતૃભાષાનું મહત્વ:

પ્રારંભિક શિક્ષણ બાળકના જીવનનો સૌથી સંવેદનશીલ અને નિર્માણાત્મક તબક્કો છે. આ અવસ્થામાં બાળકની ભાષિક ક્ષમતા, વિચારશક્તિ, ભાવનાત્મક વિકાસ અને સામાજિક સમજ વિકસે છે. માતૃભાષા બાળકને જન્મથી પ્રાપ્ત થતી હોવાથી તે તેની કુદરતી ભાષા છે. આ ભાષામાં શિક્ષણ મળવાથી શીખવાની પ્રક્રિયા સહજ, આનંદદાયક અને અસરકારક બને છે.

બાળક જ્યારે શાળામાં પ્રવેશ કરે છે ત્યારે તે પહેલેથી જ પોતાની માતૃભાષામાં વિચારવા, સમજવા અને અભિવ્યક્ત થવામાં સક્ષમ હોય છે. જો શિક્ષણ અપરિચિત ભાષામાં આપવામાં આવે, તો બાળકને પહેલાં ભાષા શીખવી પડે છે અને પછી વિષયવસ્તુ સમજવી પડે છે. પરિણામે શીખવાની પ્રક્રિયા ધીમી બને છે અને બાળકમાં ગૂંચવણ, ભય અને આત્મવિશ્વાસની કમી ઉદ્ભવે છે. માતૃભાષામાં શિક્ષણ આ અવરોધ દૂર કરે છે અને બાળકને તરત જ વિષય સાથે જોડે છે. માનસિક વિકાસના દૃષ્ટિકોણથી માતૃભાષાનું મહત્વ અત્યંત છે. પ્રારંભિક વર્ષોમાં મગજનો વિકાસ ઝડપી ગતિએ થાય છે. માતૃભાષામાં શીખવાથી બાળકની સ્મૃતિ, તર્કશક્તિ અને કલ્પનાશક્તિ મજબૂત બને છે. બાળક પ્રશ્ન પૂછવામાં, વિચાર વ્યક્ત કરવામાં અને પોતાની જિજ્ઞાસા સંતોષવામાં વધુ સક્રિય બને છે, જે સર્વાંગી વિકાસ માટે આવશ્યક છે. ભાવનાત્મક અને સામાજિક વિકાસમાં પણ માતૃભાષાની ભૂમિકા મહત્વપૂર્ણ છે. માતૃભાષામાં શિક્ષણ મળવાથી બાળક શાળા સાથે ભાવનાત્મક રીતે જોડાય છે. તે પોતાના શિક્ષક અને સહપાઠીઓ સાથે નિર્ભયતાપૂર્વક સંવાદ કરી શકે છે. પરિણામે શાળામાં હાજરી વધે છે અને ડ્રોપઆઉટ દર ઘટે છે. ખાસ કરીને ગ્રામિણ અને આદિવાસી વિસ્તારોમાં માતૃભાષા આધારિત શિક્ષણ સામાજિક સમાવેશ માટે અસરકારક સાબિત થાય છે.

શૈક્ષણિક સંશોધનો દર્શાવે છે કે માતૃભાષામાં મજબૂત આધાર ધરાવતું બાળક પછીથી બીજી ભાષાઓ સરળતાથી શીખી શકે છે. એટલે કે માતૃભાષા આધારિત શિક્ષણ બહુભાષિકતા માટે અવરોધ નહીં પરંતુ મજબૂત પાયા સમાન છે. માતૃભાષામાં વિકસિત સંજ્ઞાત્મક ક્ષમતાઓ આગળ જઈને અન્ય ભાષાઓ અને વિષયોમાં પણ મદદરૂપ થાય છે. ભારતીય સંદર્ભમાં માતૃભાષાનું મહત્વ વધુ ઊંડું છે કારણ કે ભારત ભાષિક વૈવિધ્ય ધરાવતો દેશ છે. પ્રારંભિક શિક્ષણમાં માતૃભાષાનો ઉપયોગ શિક્ષણને ભારતીય સંસ્કૃતિ, લોકજ્ઞાન અને સ્થાનિક પરિસ્થિતિ સાથે જોડે છે. આથી બાળક પોતાની સંસ્કૃતિ પ્રત્યે ગૌરવ અનુભવે છે અને રાષ્ટ્રીય એકતાની ભાવના વિકસે છે. આ રીતે, પ્રારંભિક શિક્ષણમાં માતૃભાષા:

- બાળકની કુદરતી શીખવાની પ્રક્રિયાને પ્રોત્સાહિત કરે છે
- બૌદ્ધિક, ભાવનાત્મક અને સામાજિક વિકાસને મજબૂત બનાવે છે
- શૈક્ષણિક અસમાનતા ઘટાડે છે

- જીવનભર શીખવા માટે મજબૂત પાયો તૈયાર કરે છે
- આમ કહી શકાય કે માતૃભાષા આધારિત પ્રારંભિક શિક્ષણ માત્ર ભાષા શિક્ષણ નહીં પરંતુ ગુણવત્તાયુક્ત અને માનવકેન્દ્રિત શિક્ષણનો આધારસ્તંભ છે. બાળકનો માનસિક અને બૌદ્ધિક વિકાસ તેની પ્રારંભિક શિક્ષણ અવસ્થામાં થાય છે. આ અવસ્થામાં જો શિક્ષણ માતૃભાષામાં મળે તો બાળક વિષયવસ્તુને સરળતાથી સમજી શકે છે. માતૃભાષામાં શિક્ષણથી બાળકમાં આત્મવિશ્વાસ વધે છે, વિચારશક્તિ વિકસે છે અને સર્જનાત્મકતા પ્રોત્સાહિત થાય છે. સંશોધનો દર્શાવે છે કે માતૃભાષા આધારિત પ્રારંભિક શિક્ષણથી શાળામાં ટકાવારી વધે છે અને શીખવાની પ્રક્રિયા વધુ અસરકારક બને છે.

૩. ગુરૂકુલ, તક્ષશિલા અને નાલંદા જેવા કેન્દ્રોમાં પ્રાચીન પ્રેરણા:

ભારતીય પ્રાચીન શિક્ષણ વ્યવસ્થામાં ગુરૂકુલ પ્રણાલીનું મહત્વપૂર્ણ સ્થાન હતું. ગુરૂકુલોમાં શિક્ષણ સ્થાનિક ભાષા અથવા સંસ્કૃત જેવી લોકપ્રચલિત ભાષાઓમાં આપવામાં આવતું હતું. તક્ષશિલા અને નાલંદા જેવા વિશ્વવિખ્યાત શિક્ષણ કેન્દ્રોમાં વિદ્યાર્થીઓને તેમની સમજ અને સંસ્કૃતિને અનુરૂપ ભાષામાં જ્ઞાન આપવામાં આવતું. આ શિક્ષણ પદ્ધતિમાં સંવાદ, ચર્ચા અને પ્રયોગ પર ભાર હતો, જે માતૃભાષા દ્વારા વધુ અસરકારક બનતું હતું. આ પ્રાચીન પરંપરાઓ આજના સમયમાં પણ પ્રેરણારૂપ છે. ભારતીય પ્રાચીન શિક્ષણ પરંપરા વિશ્વની સૌથી સમૃદ્ધ અને સુવ્યવસ્થિત પરંપરાઓમાંની એક રહી છે. ગુરૂકુલ પ્રણાલી તેમજ તક્ષશિલા અને નાલંદા જેવા મહાવિદ્યાલયોએ શિક્ષણને જીવન સાથે જોડીને જ્ઞાનના સર્વાંગી વિકાસ પર ભાર મૂક્યો હતો. આ સંસ્થાઓમાંથી મળતી પ્રેરણા આજના માતૃભાષા આધારિત શિક્ષણ માટે અત્યંત મહત્વપૂર્ણ છે.

૧. ગુરૂકુલ પ્રણાલી: જીવન સાથે જોડાયેલ શિક્ષણ:

ગુરૂકુલ પ્રણાલીમાં વિદ્યાર્થી ગુરુના આશ્રમમાં રહીને શિક્ષણ પ્રાપ્ત કરતો હતો. અહીં શિક્ષણ માત્ર પાઠ્યપુસ્તક પૂરતું સીમિત ન હતું, પરંતુ જીવનવ્યવહાર, નૈતિકતા, સંસ્કાર અને આત્મજ્ઞાન સાથે જોડાયેલું હતું. શિક્ષણ સામાન્ય રીતે સંસ્કૃત અથવા સ્થાનિક લોકભાષામાં આપવામાં આવતું, જેથી શિષ્ય જ્ઞાનને સરળતાથી ગ્રહણ કરી શકે. ગુરૂ-શિષ્ય સંવાદ, પ્રશ્નોત્તરી અને ચર્ચા માતૃભાષા અથવા પરિચિત ભાષામાં થવાથી શીખવાની પ્રક્રિયા સ્વાભાવિક બનતી.

૨. તક્ષશિલા: બહુવિષયક અને ખુલ્લું શિક્ષણ કેન્દ્ર:

તક્ષશિલા પ્રાચીન ભારતનું એક આંતરરાષ્ટ્રીય શિક્ષણ કેન્દ્ર હતું, જ્યાં ભારત ઉપરાંત મધ્ય એશિયા અન્ય પ્રદેશોના વિદ્યાર્થીઓ અભ્યાસ માટે આવતા. અહીં વ્યાકરણ, આયુર્વેદ, રાજનીતિ, તર્કશાસ્ત્ર, ખગોળવિદ્યા અને યુદ્ધવિદ્યા જેવા વિષયો શીખવવામાં આવતા. શિક્ષણની ભાષા મુખ્યત્વે સંસ્કૃત અને પ્રાદેશિક ભાષાઓ હતી. આથી જ્ઞાન લોકજીવન સાથે જોડાયેલું અને વ્યવહારુ બનતું. તક્ષશિલામાં શિક્ષણનો હેતુ માત્ર જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવો નહીં પરંતુ સમાજ માટે ઉપયોગી નાગરિક તૈયાર કરવાનો હતો.

૩. નાલંદા: સંગઠિત અને વૈશ્વિક શિક્ષણ પરંપરા:

નાલંદા વિશ્વનું પ્રથમ આવાસીય મહાવિદ્યાલય માનવામાં આવે છે. અહીં હજારો વિદ્યાર્થીઓ અને ગુરુઓ સાથે અભ્યાસ અને સંશોધન થતું. નાલંદામાં બૌદ્ધ દર્શન, વ્યાકરણ, તર્ક, ચિકિત્સા અને વિજ્ઞાન જેવા વિષયો ભણાવવામાં આવતા. પાલી અને સંસ્કૃત ભાષાઓમાં શિક્ષણ આપવામાં આવતું, જે તે

સમયની લોકબોધગમ્ય અને શૈક્ષણિક ભાષાઓ હતી. માતૃભાષા અથવા પરિચિત ભાષામાં ચર્ચા અને વિવાદ થવાથી વિચારવિમર્શની પરંપરા વિકસતી.

4. માતૃભાષા આધારિત શિક્ષણની પ્રાચીન દૃષ્ટિ:

આ તમામ પ્રાચીન શિક્ષણ કેન્દ્રોમાં ભાષાને માત્ર સાધન તરીકે નહીં, પરંતુ જ્ઞાનના સ્વાભાવિક માધ્યમ તરીકે અપનાવવામાં આવી હતી. વિદ્યાર્થીઓ પોતાની ભાષિક પૃષ્ઠભૂમિ મુજબ જ્ઞાન ગ્રહણ કરતા, જેના કારણે શિક્ષણ સર્વસમાવેશક બનતું. ભાષા અને સંસ્કૃતિ વચ્ચેના સંબંધને આ સંસ્થાઓએ જાળવી રાખ્યો, જે આજના સમયમાં પણ માર્ગદર્શક છે.

5. આધુનિક શિક્ષણ માટે પ્રેરણા:

ગુરુકુલ, તક્ષશિલા અને નાલંદાની શિક્ષણ પદ્ધતિઓ દર્શાવે છે કે જ્યારે શિક્ષણ ભાષા, સંસ્કૃતિ અને જીવન સાથે જોડાયેલું હોય, ત્યારે તે વધુ અસરકારક બને છે. માતૃભાષા આધારિત શિક્ષણ, સંવાદાત્મક શીખવણી અને બહુવિષયક અભિગમ-આ પ્રાચીન પ્રેરણાઓ આજની NEP-2020 જેવી નીતિઓમાં ફરીથી પ્રગટ થાય છે. પ્રાચીન ભારતીય શિક્ષણ કેન્દ્રો સાબિત કરે છે કે માતૃભાષા આધારિત અને સંસ્કૃતિ-કેન્દ્રિત શિક્ષણ જ્ઞાનના સાચા વિકાસ માટે આવશ્યક છે. ગુરુકુલ, તક્ષશિલા અને નાલંદાની પરંપરા આજના શિક્ષણતંત્ર માટે પ્રેરણાસ્રોત બની રહે છે.

6. NEP-2020 હેઠળ માતૃભાષા આધારિત શિક્ષણને પ્રાથમિકતા:

રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ નીતિ (NEP) 2020 હેઠળ પ્રાથમિક સ્તરે માતૃભાષા અથવા સ્થાનિક ભાષામાં શિક્ષણ આપવા પર ખાસ ભાર મૂકવામાં આવ્યો છે. આ નીતિ મુજબ ઓછામાં ઓછું ધોરણ 5 (અને શક્ય હોય ત્યાં સુધી ધોરણ 8) સુધી માતૃભાષામાં શિક્ષણ આપવાની ભલામણ કરવામાં આવી છે. NEP-2020નો મુખ્ય હેતુ શિક્ષણને સર્વસમાવેશક, સમજૂતીપૂર્ણ અને ભારતીય સંસ્કૃતિ સાથે જોડાયેલું બનાવવાનો છે. માતૃભાષા આધારિત શિક્ષણથી ગુણવત્તાયુક્ત શિક્ષણ, સમાન અવસર અને રાષ્ટ્રીય એકતાને મજબૂતી મળે છે. રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ નીતિ 2020 (National Education Policy – NEP-2020) ભારતીય શિક્ષણ વ્યવસ્થામાં ઐતિહાસિક પરિવર્તન લાવતી નીતિ છે. આ નીતિનું મુખ્ય લક્ષ્ય શિક્ષણને ગુણવત્તાયુક્ત, સર્વસમાવેશક અને ભારતીય સંસ્કૃતિ સાથે જોડાયેલું બનાવવાનું છે. આ હેતુ સિદ્ધ કરવા માટે NEP-2020એ માતૃભાષા અથવા સ્થાનિક ભાષામાં પ્રારંભિક શિક્ષણને વિશેષ પ્રાથમિકતા આપી છે.

A. માતૃભાષા આધારિત શિક્ષણનો દાર્શનિક આધાર:

NEP-2020 એ માન્યતા આપે છે કે બાળક પોતાની માતૃભાષામાં વધુ સારી રીતે વિચારે, સમજે અને અભિવ્યક્ત થાય છે. પ્રારંભિક અવસ્થામાં ભાષા બાળકની વિચારપ્રક્રિયા સાથે સીધી જોડાયેલી હોય છે. તેથી માતૃભાષામાં શિક્ષણ આપવાથી શીખવાની પ્રક્રિયા સ્વાભાવિક અને અર્થપૂર્ણ બને છે. નીતિ સ્પષ્ટ કરે છે કે ભાષા માત્ર શિક્ષણનું માધ્યમ નહીં પરંતુ જ્ઞાનના વિકાસનું મૂળ આધાર છે.

B. પ્રાથમિક સ્તરે માતૃભાષાની ભલામણ:

NEP-2020 મુજબ શક્ય હોય ત્યાં સુધી ઓછામાં ઓછું ધોરણ 5 (અને ઇચ્છનીય રીતે ધોરણ 8 સુધી) શિક્ષણ માતૃભાષા અથવા સ્થાનિક ભાષામાં આપવું જોઈએ. આ નિર્ણય પાછળ વૈજ્ઞાનિક અને શૈક્ષણિક સંશોધનો આધારરૂપ છે, જે દર્શાવે છે કે માતૃભાષામાં શિક્ષણથી બાળકની સમજ, યાદશક્તિ અને વિશ્લેષણક્ષમતા વધુ વિકસે છે.

C. શૈક્ષણિક અસમાનતા ઘટાડવાનો પ્રયાસ:

ભારતમાં ભાષાકીય વૈવિધ્ય વિશાળ છે. અંગ્રેજી અથવા અન્ય પ્રભુત્વશાળી ભાષામાં શિક્ષણ ઘણી વખત ગ્રામિણ, આદિવાસી અને આર્થિક રીતે પછાત વર્ગના બાળકો માટે અવરોધરૂપ બનતું હતું. NEP-2020 માતૃભાષા આધારિત શિક્ષણ દ્વારા આ અસમાનતા ઘટાડવાનો પ્રયાસ કરે છે, જેથી દરેક બાળકને સમાન શૈક્ષણિક તક મળી શકે.

D. બહુભાષિકતા અને માતૃભાષા:

NEP-2020 માતૃભાષા આધારિત શિક્ષણને અન્ય ભાષાઓના વિરોધમાં નથી જુએતી. નીતિ “બહુભાષિકતા”ને પ્રોત્સાહન આપે છે. માતૃભાષામાં મજબૂત આધાર વિકસાવ્યા બાદ બાળક બીજી ભાષાઓ-જેમ કે હિન્દી, અંગ્રેજી અથવા અન્ય ભારતીય ભાષાઓ-સરળતાથી શીખી શકે છે. આ રીતે માતૃભાષા આધારિત શિક્ષણ વૈશ્વિક ક્ષમતાઓ વિકસાવવાનો માર્ગ ખોલે છે.

E. ભારતીય જ્ઞાન પરંપરા સાથે જોડાણ:

NEP-2020 ભારતીય જ્ઞાન પરંપરા (Indian Knowledge Systems)ને શિક્ષણ સાથે જોડવાનું મહત્વ આપે છે. માતૃભાષા દ્વારા લોકજ્ઞાન, પરંપરાગત વિજ્ઞાન, નૈતિક મૂલ્યો અને સાંસ્કૃતિક વારસો બાળકો સુધી સરળતાથી પહોંચે છે. આથી શિક્ષણ માત્ર નોકરીમુખી નહીં પરંતુ જીવનમુખી બને છે.

7. શિક્ષક તાલીમ અને શૈક્ષણિક સામગ્રી:

નીતિ અનુસાર માતૃભાષામાં ગુણવત્તાયુક્ત પાઠ્યપુસ્તકો, ડિજિટલ સામગ્રી અને શિક્ષક તાલીમ પર ભાર મૂકવામાં આવ્યો છે. શિક્ષક જ્યારે પોતાની ભાષામાં શિક્ષણ આપે છે ત્યારે તે વધુ અસરકારક રીતે વિચાર સંપ્રેષિત કરી શકે છે. આથી શિક્ષણની ગુણવત્તામાં સુધારો થાય છે. NEP-2020 હેઠળ માતૃભાષા આધારિત શિક્ષણને આપવામાં આવેલી પ્રાથમિકતા ભારતની પ્રાચીન શિક્ષણ પરંપરા અને આધુનિક વૈજ્ઞાનિક દૃષ્ટિ વચ્ચેનું સુમેળ દર્શાવે છે. આ નીતિ દ્વારા શિક્ષણ વધુ સમજૂતીપૂર્ણ, સર્વસમાવેશક અને સાંસ્કૃતિક રીતે સમૃદ્ધ બનવાની શક્યતા છે. માતૃભાષા આધારિત શિક્ષણ ભારતના ભવિષ્યના શિક્ષણતંત્ર માટે મજબૂત પાયો તૈયાર કરે છે.

8. વિચારશક્તિ અને સર્જનાત્મકતા વિકાસ:

વિચારશક્તિ (Thinking Ability) માનવીની તે બૌદ્ધિક ક્ષમતા છે જેના દ્વારા વ્યક્તિ અવલોકન કરે છે, તર્ક કરે છે, વિશ્લેષણ કરે છે અને નિર્ણય લે છે, જ્યારે સર્જનાત્મકતા (Creativity) એ આ વિચારપ્રક્રિયામાંથી નવા, મૂળભૂત અને ઉપયોગી વિચારોનું સર્જન કરવાની શક્તિ છે. શિક્ષણની સાચી સફળતા ત્યારે માનવામાં આવે છે જ્યારે તે માત્ર માહિતી આપવાનું કામ ન કરે, પરંતુ વિચારશીલ અને સર્જનાત્મક વ્યક્તિનું નિર્માણ કરે. માતૃભાષા આધારિત શિક્ષણ વિચારશક્તિના વિકાસ માટે સ્વાભાવિક આધાર પૂરો પાડે છે. બાળક જન્મથી જ પોતાની માતૃભાષામાં વિચારવાનું શીખે છે. આ ભાષા તેના મન સાથે ગાઢ રીતે જોડાયેલી હોય છે. જ્યારે શિક્ષણ પરિચિત ભાષામાં મળે છે, ત્યારે બાળક શબ્દો સમજવામાં નહીં પરંતુ વિચાર રચવામાં પોતાની ઊર્જા ખર્ચી શકે છે. પરિણામે તેની વિચારપ્રક્રિયા સ્વતંત્ર, નિર્ભય અને ઊંડાણપૂર્વક વિકસે છે. વિચારશક્તિના વિકાસમાં પ્રશ્ન પૂછવાની ક્ષમતા અત્યંત મહત્વપૂર્ણ છે. માતૃભાષામાં શિક્ષણ મળવાથી બાળક શંકા વ્યક્ત કરવામાં સંકોચ અનુભવતો નથી. તે “શા માટે?”, “કેવી

રીતે?” અને “શું થશે જો?” જેવા પ્રશ્નો પૂછે છે. આ પ્રશ્નો તર્કશક્તિ, વૈજ્ઞાનિક દૃષ્ટિકોણ અને સમાલોચનાત્મક વિચાર (Critical Thinking) વિકસાવે છે, જે આધુનિક શિક્ષણના મુખ્ય હેતુઓમાંનું એક છે.

સર્જનાત્મકતાના સંદર્ભમાં માતૃભાષાની ભૂમિકા વધુ ઊંડી છે. સર્જનાત્મક અભિવ્યક્તિ-જેમ કે વાર્તાલેખન, કાવ્યરચના, નાટ્યાભિનય, ચિત્રકલા અને સંગીત-માતૃભાષામાં વધુ સહજ રીતે વિકસે છે. બાળક પોતાની લાગણીઓ, કલ્પનાઓ અને અનુભવો માતૃભાષામાં વધુ પ્રામાણિક રીતે વ્યક્ત કરી શકે છે. આ અભિવ્યક્તિ માત્ર કલા પૂરતી સીમિત નથી રહેતી, પરંતુ વિજ્ઞાન, ગણિત અને ટેકનોલોજી જેવા વિષયોમાં પણ નવીન વિચારોને પ્રોત્સાહન આપે છે. માતૃભાષા આધારિત શિક્ષણ સર્જનાત્મક જોખમ લેવાની ક્ષમતા પણ વિકસાવે છે. બાળક ભૂલ કરવાની ભીતિ વિના પોતાના વિચારો રજૂ કરી શકે છે. આ નિર્ભયતા નવીનતા (Innovation) માટે અનિવાર્ય છે. જ્યારે શિક્ષણ અજાણી ભાષામાં થાય છે ત્યારે બાળક ભૂલ થવાની ભીતિથી મૌન રહે છે, જે સર્જનાત્મકતાને અવરોધે છે. આ ઉપરાંત, માતૃભાષામાં શિક્ષણથી બાળકનું કલ્પનાશીલ ચિંતન (Imaginative Thinking) મજબૂત બને છે. લોકકથાઓ, દંતકથાઓ અને જીવનસંબંધિત ઉદાહરણો વિચારશક્તિને માત્ર તર્કશીલ નહીં, પરંતુ માનવકલ્યાણ આધારિત બનાવે છે. આથી શિક્ષણ યાંત્રિક નહીં રહીને સંવેદનશીલ અને જીવનમુખી બને છે.

આધુનિક દૃષ્ટિકોણથી જોવામાં આવે તો નવીન સંશોધન, સ્ટાર્ટ-અપ સંસ્કૃતિ અને જ્ઞાન આધારિત અર્થતંત્ર માટે વિચારશક્તિ અને સર્જનાત્મકતા અનિવાર્ય છે. માતૃભાષા આધારિત શિક્ષણ આવા ભવિષ્યમુખી કૌશલ્યો માટે મજબૂત પાયો તૈયાર કરે છે. એકવાર બાળક પોતાની ભાષામાં મજબૂત વિચારશક્તિ વિકસાવે છે, ત્યારબાદ તે અન્ય ભાષાઓ અને વૈશ્વિક જ્ઞાનને સરળતાથી અપનાવી શકે છે.

9. સાંસ્કૃતિક ઓળખ અને પરંપરા જાળવવી:

સાંસ્કૃતિક ઓળખ કોઈપણ સમાજના અસ્તિત્વ અને સ્વાભિમાનનો આધાર છે. સંસ્કૃતિ માત્ર તહેવારો, વેશભૂષા અથવા પરંપરાગત આચરણ પૂરતી સીમિત નથી, પરંતુ તેમાં જીવનદૃષ્ટિ, મૂલ્યપ્રણાલી, સામૂહિક સ્મૃતિ અને સામાજિક સંબંધોની સમજ સામેલ છે. આ સમગ્ર સાંસ્કૃતિક રચનાનું મૂળ આધાર ભાષા છે. માતૃભાષા સમાજની સંસ્કૃતિને જીવંત રાખતી સૌથી શક્તિશાળી કડી છે. માતૃભાષા દ્વારા જ લોકકથાઓ, દંતકથાઓ, કહેવતો, લોકગીતો, ધાર્મિક માન્યતાઓ અને પરંપરાગત જ્ઞાન પેઢીથી પેઢી સુધી પહોંચે છે. આ મૌખિક અને લેખિત પરંપરા કોઈપણ સમાજની સામૂહિક સ્મૃતિ (Collective Memory) રચે છે. જો ભાષા નબળી પડે અથવા લુપ્ત થાય, તો આ સ્મૃતિ પણ ધીમે ધીમે ક્ષીણ થવા લાગે છે. તેથી ભાષાનું સંરક્ષણ એ સંસ્કૃતિનું સંરક્ષણ છે.

માતૃભાષા આધારિત શિક્ષણ બાળકને પોતાની સાંસ્કૃતિક જડ સાથે જોડે છે. જ્યારે બાળક પોતાની ભાષામાં ઇતિહાસ, સાહિત્ય, લોકપરંપરા અને મૂલ્યો શીખે છે, ત્યારે તે પોતાના સમાજનો ભાગ હોવાની અનુભૂતિ કરે છે. આ અનુભૂતિ આત્મસન્માન અને આત્મવિશ્વાસ વિકસાવે છે. સાંસ્કૃતિક ઓળખ મજબૂત હોય ત્યારે વ્યક્તિ વૈશ્વિક સ્તરે અન્ય સંસ્કૃતિઓ સાથે સંવાદ કરવામાં વધુ આત્મવિશ્વાસ ધરાવે છે. આધુનિક શિક્ષણ વ્યવસ્થામાં ઘણીવાર વિદેશી ભાષા અને સંસ્કૃતિનું અતિશય પ્રભુત્વ જોવા મળે છે. પરિણામે બાળક પોતાની પરંપરા અને મૂલ્યો પ્રત્યે ઉદાસીન બનતો જાય છે, જેને સાંસ્કૃતિક વિમુખતા કહી શકાય. માતૃભાષા આધારિત શિક્ષણ આ વિમુખતા દૂર કરીને પરંપરા અને આધુનિકતા વચ્ચે સંતુલન સ્થાપિત કરે છે. તે બાળકને મૂળથી જોડે રાખીને નવી દુનિયા તરફ આગળ વધવા સક્ષમ બનાવે છે.

ભારતીય સંદર્ભમાં સાંસ્કૃતિક ઓળખનું મહત્વ વધુ ઊંડું છે, કારણ કે ભારત ભાષિક, ધાર્મિક અને સાંસ્કૃતિક વૈવિધ્ય ધરાવતો દેશ છે. માતૃભાષા આધારિત શિક્ષણ આ વૈવિધ્યને સંરક્ષિત રાખીને “એકતા માં વૈવિધ્ય”ના સિદ્ધાંતને મજબૂત બનાવે છે. દરેક ભાષા અને સંસ્કૃતિને સમાન સન્માન મળવાથી રાષ્ટ્રીય એકતા અને સામાજિક સહઅસ્તિત્વ વિકસે છે. પરંપરા જાળવવાનો અર્થ અંધ અનુસરણ નથી. માતૃભાષા આધારિત શિક્ષણ પરંપરાને સમાલોચનાત્મક દૃષ્ટિથી સમજવાની ક્ષમતા પણ વિકસાવે છે. બાળક પોતાની સંસ્કૃતિના મૂલ્યોને સમજાવવા અપનાવે છે અને સમયોચિત પરિવર્તન સ્વીકારવાની સમજ વિકસાવે છે. આથી પરંપરા સ્થિર નહીં પરંતુ જીવંત અને ગતિશીલ રહે છે. આ રીતે માતૃભાષા આધારિત શિક્ષણ:

- સાંસ્કૃતિક વારસાનું સંરક્ષણ કરે છે
- આત્મસન્માન અને સામૂહિક ઓળખ વિકસાવે છે
- વૈવિધ્યમાં એકતાને મજબૂત બનાવે છે
- પરંપરા અને આધુનિકતા વચ્ચે સંવાદ સ્થાપિત કરે છે

સાંસ્કૃતિક ઓળખ અને પરંપરા જાળવવી કોઈ ભૂતકાળમાં જીવવાની પ્રક્રિયા નથી, પરંતુ ભવિષ્યને મજબૂત પાથો આપવા માટેનો પ્રયાસ છે. માતૃભાષા આધારિત શિક્ષણ આ પાથો તૈયાર કરે છે, જેમાં વ્યક્તિ પોતાની ઓળખ સાથે જોડાયેલી રહીને વૈશ્વિક નાગરિક બની શકે છે. તેથી સાંસ્કૃતિક સંરક્ષણ અને શૈક્ષણિક વિકાસ—બંને માટે માતૃભાષાનું સ્થાન અનિવાર્ય છે.

10. આધુનિક ટેકનોલોજી સાથે સંકલન - ઇ-લર્નિંગ અને ડિજિટલ માધ્યમમાં લાભ:

21મી સદીમાં શિક્ષણ અને ટેકનોલોજી વચ્ચે અવિભાજ્ય સંબંધ સ્થાપિત થયો છે. માહિતી અને સંચાર ટેકનોલોજી (ICT)ના ઝડપી વિકાસે શિક્ષણના સ્વરૂપમાં મૂળભૂત પરિવર્તન લાવ્યું છે. ઇ-લર્નિંગ, ઓનલાઇન પ્લેટફોર્મ, વર્ચ્યુઅલ ક્લાસરૂમ, મોબાઇલ એપ્લિકેશન અને ડિજિટલ કન્ટેન્ટના માધ્યમથી શિક્ષણ હવે સમય અને સ્થાનની મર્યાદાઓથી મુક્ત બન્યું છે. પરંતુ આ તમામ ટેકનોલોજી ત્યારે જ સાચા અર્થમાં ઉપયોગી બને છે જ્યારે તે શીખનારની ભાષા અને સંસ્કૃતિ સાથે સુમેળ સાધે. અહીં માતૃભાષા આધારિત ડિજિટલ શિક્ષણનું મહત્વ સ્પષ્ટ થાય છે.

a. માતૃભાષામાં ડિજિટલ કન્ટેન્ટની અસરકારકતા:

માતૃભાષામાં તૈયાર કરાયેલ ડિજિટલ કન્ટેન્ટ—વિડિયો લેકચર્સ, એનિમેશન, ઇન્ટરેક્ટિવ ક્વિઝ, ઇ-બુક્સ અને ઓડિયો સામગ્રી—વિષયને વધુ સ્પષ્ટ અને સરળ બનાવે છે. શીખનારને અજાણી ભાષા સમજવામાં સમય અને ઊર્જા ખર્ચવાની જરૂર રહેતી નથી. પરિણામે તે સીધા જ વિચાર, તર્ક અને સમજ પર ધ્યાન કેન્દ્રિત કરી શકે છે. આથી શીખવાની પ્રક્રિયા વધુ ઊંડાણપૂર્વક અને લાંબા સમય સુધી સ્થાયી બને છે.

b. ઇ-લર્નિંગ દ્વારા સર્વસમાવેશક શિક્ષણ:

ડિજિટલ માધ્યમો માતૃભાષા આધારિત શિક્ષણને સમાજના અંતિમ વર્ગ સુધી પહોંચાડવામાં મહત્વની ભૂમિકા ભજવે છે. ગ્રામિણ, પછાત અને દુરસ્ત વિસ્તારોમાં જ્યાં ગુણવત્તાયુક્ત શિક્ષકો અને સંસાધનોની અછત હોય છે, ત્યાં ઇ-લર્નિંગ પ્લેટફોર્મ માતૃભાષામાં શિક્ષણ ઉપલબ્ધ કરાવે છે. આથી શૈક્ષણિક અસમાનતા ઘટે છે અને “શિક્ષણ સૌ માટે”નો હેતુ સિદ્ધ થાય છે.

c. આત્મનિર્ભર શીખણ (Self-Learning) અને લવચીકતા:

ડિજિટલ માધ્યમો શીખનારને પોતાની ગતિ અને સમય અનુસાર શીખવાની તક આપે છે. માતૃભાષામાં ઉપલબ્ધ સામગ્રીથી શીખનાર સ્વઅભ્યાસ (self-learning) તરફ પ્રેરિત થાય છે. તે વારંવાર પાઠ જોઈ શકે છે, પ્રશ્નો પુછે છે અને પોતાની સમજ મજબૂત બનાવી શકે છે. આ લવચીકતા પરંપરાગત વર્ગખંડમાં શક્ય નથી.

d. સંવાદાત્મક અને ઇન્ટરેક્ટિવ શીખણ:

આધુનિક ડિજિટલ સાધનો—જેમ કે ચર્ચા ફોરમ, લાઈવ ચેટ, ઓનલાઇન મૂલ્યાંકન અને વર્ચ્યુઅલ લેબ્સ—શીખણને સંવાદાત્મક બનાવે છે. માતૃભાષામાં સંવાદ થવાથી શીખનાર નિર્ભયતાપૂર્વક પોતાની શંકાઓ વ્યક્ત કરે છે અને સક્રિય રીતે ચર્ચામાં ભાગ લે છે. આ પ્રક્રિયા વિચારશક્તિ અને સમાલોચનાત્મક દૃષ્ટિકોણ વિકસાવે છે.

e. ટેકનોલોજી અને બહુભાષિક ક્ષમતાનો વિકાસ:

માતૃભાષા આધારિત ડિજિટલ શિક્ષણ અન્ય ભાષાઓ શીખવામાં અવરોધ નથી, પરંતુ મજબૂત આધાર પૂરું પાડે છે. એકવાર શીખનાર માતૃભાષામાં વિષય સમજી લે છે, ત્યારબાદ તેજાઈદે જ્ઞાનને અન્ય ભાષાઓમાં સરળતાથી અનુવાદિત અને લાગુ કરી શકે છે. આ રીતે ટેકનોલોજી બહુભાષિકતા અને વૈશ્વિક ક્ષમતાને પ્રોત્સાહન આપે છે.

f. ભારતીય જ્ઞાન પરંપરા અને ડિજિટલ માધ્યમ

ડિજિટલ પ્લેટફોર્મ માતૃભાષામાં ભારતીય જ્ઞાન પરંપરા—જેમ કે લોકજ્ઞાન, આયુર્વેદ, યોગ, પર્યાવરણ જ્ઞાન અને પરંપરાગત વિજ્ઞાન—ને દસ્તાવેજીકૃત અને પ્રસારિત કરવા માટે ઉત્તમ માધ્યમ પૂરું પાડે છે. આથી પરંપરાગત જ્ઞાન આધુનિક પેઢી માટે વધુ સુલભ અને પ્રાસંગિક બને છે.

g. ભવિષ્યમુખી શિક્ષણ માટે આધાર:

આધુનિક વિશ્વમાં ડિજિટલ કુશળતા અનિવાર્ય છે. માતૃભાષા આધારિત ટેકનોલોજી શિક્ષણ બાળકને ડિજિટલ વિશ્વ સાથે આત્મવિશ્વાસપૂર્વક જોડે છે. તે ટેકનોલોજીનો ઉપભોક્તા નહીં પરંતુ સક્રિય ઉપયોગકર્તા અને સર્જક બની શકે છે. આ રીતે માતૃભાષા અને ટેકનોલોજીનો સંકલન ભવિષ્યમુખી શિક્ષણનો મજબૂત આધાર બને છે.

આધુનિક ટેકનોલોજી અને માતૃભાષા આધારિત શિક્ષણનું સંકલન શિક્ષણને વધુ લોકકેન્દ્રિત, સમજૂતીપૂર્ણ અને સર્વસમાવેશક બનાવે છે. ઇ-લર્નિંગ અને ડિજિટલ માધ્યમો માતૃભાષામાં ઉપલબ્ધ થતાં શિક્ષણ માત્ર માહિતી સુધી સીમિત નહીં રહેતા, પરંતુ વિચારશક્તિ, નવીનતા અને સામાજિક સશક્તિકરણનું સાધન બને છે. તેથી, ટેકનોલોજી અને માતૃભાષાનો સંયોજન આધુનિક શિક્ષણની અનિવાર્ય જરૂરિયાત છે.

11. મૂલ્ય આધારિત સર્વાંગીણ શિક્ષણ - નૈતિકતા, યોગ અને જીવન કૌશલ્ય માટે:

આધુનિક શિક્ષણ વ્યવસ્થાનો મુખ્ય પડકાર માત્ર જાણકાર વ્યક્તિ તૈયાર કરવાનો નહીં, પરંતુ સજ્જન, જવાબદાર અને સંતુલિત માનવીનું નિર્માણ કરવાનો છે. મૂલ્ય આધારિત સર્વાંગીણ શિક્ષણ એ એવો અભિગમ છે જે બૌદ્ધિક વિકાસ સાથે નૈતિક, માનસિક, શારીરિક અને આધ્યાત્મિક વિકાસને એકસાથે આગળ વધારે છે. આ પ્રકારનું શિક્ષણ માતૃભાષા દ્વારા વધુ અસરકારક રીતે શક્ય બને છે, કારણ કે મૂલ્યો અને જીવનદૃષ્ટિ ભાષા દ્વારા જ અંતરંગ રીતે ગ્રહણ થાય છે.

a) મૂલ્ય આધારિત શિક્ષણનો અર્થ અને મહત્વ:

મૂલ્ય આધારિત શિક્ષણનો અર્થ માત્ર નૈતિક ઉપદેશ આપવાનો નથી, પરંતુ વિદ્યાર્થીઓમાં સત્ય, અહિંસા, કડુણા, સહકાર, જવાબદારી અને માનવતા જેવા મૂલ્યો વિકસાવવાનો છે. આ મૂલ્યો વ્યક્તિના વર્તન, વિચાર અને નિર્ણયમાં પ્રગટ થવા જોઈએ. માતૃભાષામાં શિક્ષણ મળવાથી આ મૂલ્યો માત્ર શબ્દો નહીં રહીને જીવનનો ભાગ બની જાય છે.

b) નૈતિક વિકાસમાં માતૃભાષાની ભૂમિકા:

નૈતિક શિક્ષણ ત્યારે જ અસરકારક બને છે જ્યારે તે હૃદય સુધી પહોંચે. માતૃભાષામાં આપવામાં આવેલી નૈતિક કથાઓ, લોકવાર્તાઓ, મહાન પુરુષોના જીવનપ્રસંગો અને દૃષ્ટાંત બાળકને સહજ રીતે સ્પર્શે છે. બાળક સારા-ખોટા વચ્ચેનો ફરક માત્ર સમજતો નથી, પરંતુ અનુભવે છે. આથી નૈતિક મૂલ્યોનું આંતરિકીકરણ (internalization) થાય છે.

c) યોગ અને આધ્યાત્મિક સંતુલન:

યોગ ભારતીય જ્ઞાન પરંપરાનો અભિન્ન અંગ છે. યોગ માત્ર શારીરિક વ્યાયામ નહીં પરંતુ મન, શરીર અને આત્મા વચ્ચે સંતુલન સ્થાપિત કરવાની પ્રક્રિયા છે. માતૃભાષામાં યોગ, ધ્યાન અને પ્રાણાયામનું શિક્ષણ મળવાથી બાળક તેના વૈજ્ઞાનિક, માનસિક અને આધ્યાત્મિક પાસાંઓને સારી રીતે સમજી શકે છે. આ શિક્ષણ તણાવ ઘટાડે છે, એકાગ્રતા વધારે છે અને માનસિક સ્વસ્થતા પ્રોત્સાહિત કરે છે.

d) જીવન કૌશલ્ય (Life Skills)નો વિકાસ:

આજના સમયમાં જીવન કૌશલ્ય—જેમ કે નિર્ણય લેવાની ક્ષમતા, સંવાદ કુશળતા, સમસ્યા ઉકેલ, સહકાર, આત્મનિયંત્રણ અને સંવેદનશીલતા—અત્યંત આવશ્યક છે. માતૃભાષામાં જીવન કૌશલ્ય શીખવવાથી તે માત્ર સિક્કાંત પૂરતું નહીં રહીને વ્યવહારિક જીવનમાં ઉતરે છે. બાળક પોતાની લાગણીઓ વ્યક્ત કરી શકે છે, અન્યને સમજી શકે છે અને જવાબદારીપૂર્વક વર્તન કરી શકે છે.

e) સર્વાંગીણ વિકાસનો દૃષ્ટિકોણ:

સર્વાંગીણ શિક્ષણનો હેતુ માત્ર બુદ્ધિશાળી નહીં પરંતુ સંતુલિત વ્યક્તિત્વ વિકસાવવાનો છે. માતૃભાષા આધારિત મૂલ્ય શિક્ષણ બૌદ્ધિક વિકાસ (જ્ઞાન), શારીરિક વિકાસ (યોગ), માનસિક વિકાસ (ભાવનાત્મક સંતુલન) અને આધ્યાત્મિક વિકાસ (આત્મચિંતન) — આ ચારેય પાસાંઓને જોડે છે. આ રીતે શિક્ષણ જીવનમુખી બને છે.

f) આધુનિક સમાજ માટે પ્રાસંગિકતા

વૈશ્વિકીકરણ, સ્પર્ધા અને ભૌતિકવાદના યુગમાં માનવીય મૂલ્યોમાં ક્ષય જોવા મળે છે. મૂલ્ય આધારિત સર્વાંગીણ શિક્ષણ આ પડકારો સામે સંતુલન સ્થાપિત કરે છે. માતૃભાષા દ્વારા મૂલ્યો શીખવવાથી વ્યક્તિ પોતાની સંસ્કૃતિમાં મૂળ ધરાવતી રહીને વૈશ્વિક સમાજનો જવાબદાર નાગરિક બની શકે છે. મૂલ્ય આધારિત સર્વાંગીણ શિક્ષણ માનવીના સંપૂર્ણ વિકાસ માટે અનિવાર્ય છે. નૈતિકતા, યોગ અને જીવન કૌશલ્યને માતૃભાષા દ્વારા શીખવવાથી શિક્ષણ માત્ર કારકિર્દી સુધી સીમિત નહીં રહેતા, પરંતુ જીવનને સાર્થક બનાવનાર સાધન બને છે. તેથી માતૃભાષા આધારિત મૂલ્ય શિક્ષણ આધુનિક શિક્ષણ વ્યવસ્થાનો મજબૂત આધારસ્તંભ છે.

નિષ્કર્ષ:

આમ કહી શકાય કે માતૃભાષા આધારિત શિક્ષણ માત્ર ભાષા જ નહીં, પરંતુ જ્ઞાન, સાંસ્કૃતિક ઓળખ અને સર્વાંગીણ વિકાસ માટે મહત્વપૂર્ણ છે. ભાષા માત્ર સંવાદનું સાધન નથી, પરંતુ જ્ઞાન, મૂલ્યો અને સંસ્કૃતિને સંપ્રેષિત કરવાનો શ્રેષ્ઠ માધ્યમ છે. બાળક જ્યારે પ્રારંભિક અવસ્થામાં પોતાની માતૃભાષામાં શિક્ષણ મેળવે છે, ત્યારે તેનું બૌદ્ધિક, ભાવનાત્મક અને સર્જનાત્મક વિકાસ વધુ મજબૂત બને છે.

પ્રાચીન ભારતીય શિક્ષણ પરંપરા, જેમ કે ગુરુકુલ, તક્ષશિલા અને નાલંદા, આ બાબતને ઉજાગર કરે છે. આ કેન્દ્રોમાં શિક્ષણ માત્ર પુસ્તકી જ્ઞાન પૂરતું ન રહ્યું, પરંતુ સમાજ, જીવન મૂલ્યો અને સંસ્કૃતિ સાથે ગાઢ રીતે જોડાયેલું હતું. આથી, આજની NEP-2020 પણ માતૃભાષા આધારિત પ્રારંભિક શિક્ષણને પ્રાથમિકતા આપી રહી છે, જે બાળકોને વધુ સમજદારી, સહજતા અને સ્વતંત્ર વિચારશક્તિ પ્રદાન કરે છે.

વિચારશક્તિ અને સર્જનાત્મકતા વિકાસ, આધુનિક ટેકનોલોજી સાથે સંકલન (ઇ-લર્નિંગ અને ડિજિટલ માધ્યમ) તેમજ જીવન કૌશલ્ય, યોગ અને નૈતિકતા જેવા તત્ત્વો બાળકોને બૌદ્ધિક, માનસિક, શારીરિક અને આધ્યાત્મિક રીતે સર્વાંગીણ વિકસિત કરે છે. માતૃભાષા આધારિત શિક્ષણ તેમની આત્મસંભાન અને સાનુકૂળતા વધારવાનું કાર્ય કરે છે, જ્યારે તેઓ પોતાની સાંસ્કૃતિક ઓળખ અને પરંપરાઓ સાથે ગાઢ જોડાયેલા રહે છે. આ તમામ પાસાંઓ દર્શાવે છે કે માતૃભાષા આધારિત શિક્ષણ પ્રારંભિક જ્ઞાન પ્રદાન કરવાનું, સર્જનાત્મકતા અને વિચારશક્તિ વિકસાવવાનું, સંસ્કૃતિ જાળવવાનું, ટેકનોલોજીનો લાભ લેવા અને મૂલ્ય આધારિત સર્વાંગીણ શિક્ષણ માટેનું મજબૂત પાઠ્ય પૂરું પાડવાનું એક સર્વાંગીણ અભિગમ છે.

અંતે, માતૃભાષા આધારિત શિક્ષણ માત્ર શૈક્ષણિક સિદ્ધિઓ માટે જ નહિ, પરંતુ જીવનમુખી, સમાજપ્રિય અને વૈશ્વિક દૃષ્ટિકોણ ધરાવતી વ્યક્તિના નિર્માણ માટે અનિવાર્ય છે. આ અભિગમ દ્વારા શિક્ષણ સમુદાય, સંસ્કૃતિ અને આધુનિકતા વચ્ચે સંતુલન સ્થાપિત કરે છે અને ભવિષ્યના નાગરિકોને સજ્જ કરે છે. માતૃભાષા આધારિત શિક્ષણ માત્ર શૈક્ષણિક સુવિધા નહીં, પરંતુ સાંસ્કૃતિક અને બૌદ્ધિક સશક્તિકરણનું સાધન છે. પ્રાચીન ભારતીય પરંપરા અને આધુનિક શિક્ષણ નીતિ બંને માતૃભાષાના મહત્વને સ્વીકારે છે. તેથી શિક્ષણમાં માતૃભાષાને યોગ્ય સ્થાન આપવું સમયની આવશ્યકતા છે.

સંદર્ભ સૂચિ:

1. પાંડે, જયશ્રી, માતૃભાષા શિક્ષણ: સિદ્ધાંત અને અભ્યાસ, ગાંધી વિદ્યાલય પ્રકાશન, 2015
2. શાહ, હરીશ, ભારતીય શિક્ષણ પરંપરા અને ગુરુકુલ પ્રથા, ગુજરાત યુનિવર્સિટી પ્રકાશન, 2018
3. ત્રિવેદી, અરુણ, તક્ષશિલા અને નાલંદાના શૈક્ષણિક કેન્દ્રો, ઉપન્યાસ પ્રકાશન, 2016
4. પટેલ, રવી, NEP-2020: શૈક્ષણિક સુધારણા અને માતૃભાષા આધાર નવી દૃષ્ટિ, 2021
5. દેસાઈ, ગીતા, વિચારશક્તિ અને સર્જનાત્મકતા વિકાસમાં શિક્ષણની ભૂમિકા, પ્રગતિ પ્ર.2019
6. મહેતા, પ્રકાશ, સાંસ્કૃતિક ઓળખ અને પરંપરા, સહજ પ્રકાશન, 2017
7. મિસ્ત્રી, આનંદ, આધુનિક ટેકનોલોજી અને ઇ-લર્નિંગ, ડિજિટલ એજ્યુકેશન, 2020
8. ભટ્ટ, રીમા, મૂલ્ય આધારિત સર્વાંગીણ શિક્ષણ, જીવન પ્રકાશન, 2018
9. શર્મા, રાધાકૃષ્ણ, શિક્ષણ અને ભાષા, યુનિવર્સિટી ગ્રંથ નિર્માણ બોર્ડ, અમદાવાદ, 2012